

Beyond Inclusion and Exclusion. Jewish Experiences of the First World War in Central Europe,

eds. Jason Crouthamel, Michael Geheran, Tim Grady, Julia Barbara Köhne,
New York – London: Berghahn 2018, 407 pp.

Beyond Inclusion and Exclusion to ważny głos w dyskusji o sytuacji Żydów w Europie Środkowej w czasie Wielkiej Wojny. Wprawdzie tematy poruszane w książce są mniej lub bardziej znane, zwłaszcza jeśli chodzi o udział Żydów w wysiłku zbrojnym państw centralnych¹, to autorzy tego obszernego stadium starają się nakreślić również sytuację Żydów poza służbą wojskową, zwracając też uwagę na często marginalizowane doświadczenia kobiet.

W sierpniu 1914 r. większość Żydów w Niemczech identyfikowała się ze swą niemiecką ojczyzną, choć wojna i towarzyszące jej wydarzenia zmuszą niektórych do redefinicji swej tożsamości. Bardziej skomplikowana sytuacja panowała w Austro-Węgrzech, jakkolwiek „Żydzi Habsburgów” na ogół pozostawali wierni Franciszkowi Józefowi. Jednak pytania o żydowską tożsamość z każdym rokiem wojny będą coraz bardziej aktualne, a zakończenie działań zbrojnych postawi Żydów przed koniecznością odnalezienia się w zmienionych realiach społeczno-politycznych. Dotyczyło to wszystkich państw Europy Środkowej: tych, które po raz pierwszy uzyskały suwerenność, które ją odzyskały, i tych, w których w rezultacie wojny dojdzie do rewizji granic i zmian ustrojowych. Jak piszą we Wstępie redaktorzy tomu, „nie było jednego żydowskiego doświadczenia pierwszej wojny światowej, doświadczenia, które można by rozpatrywać jako empiryczną, epistemologiczną lub teoretyczną całość”². Rzeczywiście, wojenne doświadczenia Żydów w Europie Środkowej były tak różne, jak różni byli sami żydowscy mieszkańcy tej części kontynentu. Każda analiza ich wojennych doświadczeń powinna uwzględniać możliwie szeroki kontekst historyczny i kulturowy, a najlepiej, gdyby ukazywała losy i sytuację Żydów na tle sytuacji innych grup mniejszościowych. Autorzy i redaktorzy książki dołożyli starań, aby tak

¹ I. Deák, *Jewish Soldiers in Austro-Hungarian Society*, New York 1990; In *Search of Jewish Community. Jewish Identities in Germany and Austria 1918–1933*, ed. M. Brenner, D. J. Penslar, Bloomington – Indianapolis 1998; E. A. Schmidl, *Juden in der K. (u) K. Armee 1788–1918 (Jews in the Habsburg Armed Forces)*, Eisenstadt 1989.

² *Beyond Inclusion and Exclusion. Jewish Experiences of the First World War in Central Europe*, ed. J. Crouthamel, M. Geheran, T. Grady, J. B. Köhne, New York – London, 2018, s. 2.

się stało, choć zrozumiałym jest, że w tej obszernej książce niektóre tematy zostały jedynie zasygnalizowane, inne zaś pominięto.

Praca została podzielona na cztery części. Pierwsza z nich dotyczy miejsca Żydów w armii i społeczeństwie przed i w czasie wojny; autorzy drugiej części starają się przede wszystkim odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu wojna wpłynęła na samoidentyfikację Żydów służących w armiach państw centralnych. Obraz wojny w literaturze i kinematografii ze szczególnym uwzględnieniem Żydów to główny temat rozważań zawartych w trzeciej części książki. Ostatnia dotyczy pamiętania wojny i traumy powojennej. Całość zamyka esej Derka Penslara, w którym autor wskazuje na kluczowe zagadnienia i problemy metodologiczne związane z badaniami nad historią Żydów w Niemczech w okresie Wielkiej Wojny.

Pierwsze studium, zatytułowane *Hopes and Disappointments: German and French Jews during the Wars of 1870/71 and 1914–1918*, to porównanie sytuacji Żydów niemieckich i francuskich w okresie wojny francusko-pruskiej i w latach 1914–1918. Autorka, Christine G. Krüger dowodzi, że w Niemczech, w których dominowało kulturowe rozumienie narodu, usiłowania tamtejszych Żydów pogodzenia niemieckiej narodowości, do której się poczuli, z żydowską solidarnością, napotkały w latach 1914–1918 na trudności. Dotychczasowe, mniej lub bardziej harmonijne, przynajmniej w ich przeświadczeniu, godzenie niemieckiego patriotyzmu z przywiązaniem do judaizmu zderzyło się z zataczającym coraz szersze kręgi w niemieckim społeczeństwie antysemityzmem. Tamara Scheer analizuje sytuację Żydów w armii niemieckiej i austro-węgierskiej w oparciu o wspomnienia i listy z frontu. Szczególnie interesujące są spostrzeżenia na temat relacji między dowództwem lokalnych garnizonów a gminami żydowskimi. Dotyczyły one m.in. instytucji żydowskiego faktora w Galicji czy „sensacji”, jaką budzili ortodoksyjni Żydzi i bośniaccy muzułmanie wśród szeregowych żołnierzy i oficerów c. i k armii. Nawet uwzględniając, że cenzura wojenna usuwała te fragmenty korespondencji, które stawały pod znakiem zapytania rzekomą jedność armii austro-węgierskiej i wolne od uprzedzeń narodowościowych i wyznaniowych braterstwo broni, stosunki między Żydami i nie-Żydami w armii były generalnie poprawne. Scheer zauważa też, że w przypadku wspomnień napisanych po drugiej wojnie światowej na obraz tych dobrych relacji i braterstwa mogły mieć wpływ wydarzenia lat trzydziestych i doświadczenie Holokaustu, w porównaniu z którym błędny był problem i antysemityzm lat 1914–1918.

Do korespondencji prywatnej, wspomnień i pamiętników sięgnął także Michael Geheran, autor obszernego eseju o wojennych doświadczeniach Żydów o różnych zapatrywaniach politycznych służących w armii niemieckiej. Sarah Panther z kolei zajęła się skomplikowaną relacją między „niemieckością” a „żydowskością”. Autorka rozważa także sytuację Żydów w USA i Wielkiej Brytanii, przed którymi sojusz ich

państw z antysemicką, „barbarzyńską” Rosją stawał pewien dylemat moralny. Jason Crouthamel, autor wielu cenionych prac na temat pierwszej wojny³, pisząc o relacjach Żydów i nie-Żydów w armii niemieckiej zastanawia się nad wydarzeniami i punktami stycznymi między *Judenzählung* w 1916 i rokiem 1933⁴.

Devlin M. Scofield porównał sytuację Żydów w Niemczech z sytuacją zmobilizowanych Alzatzczyków, w których lojalność często powątpiewano, i niejako prewencyjnie wysyłano na front wschodni. Sytuacja obu grup, Żydów i Alzatzczyków była rzeczywiście nieco podobna, ale ich zestawienie wydaje się jednak trochę sztuczne: wszak o wiele więcej podobieństw można dostrzec w sytuacji służących w armii niemieckiej Alzatzczyków i Polaków z Poznańskiego czy Śląska, niż Żydów. Tych pierwszych kierowano na wschód, zaś Polaków na front zachodni, gdzie mieli mniejsze szanse na spotkanie z rodakami walczącymi po drugiej stronie.

Wojna wiązała się z pewną emancypacją kobiet, także Żydówek, którym obszernie eseje poświęciły Andrea Sinn i Sabine Hank. Autorki omawiają wojenne doświadczenia raczej zamożnych, wykształconych Niemek wyznania mojżeszowego. Sinn wskazuje, że wojna stworzyła szansę na głębszą integrację społeczności żydowskich w Niemczech, Hank z kolei pisze o żydowskich działaczkach oświatowych, pracownikach służby zdrowia i przedstawicielkach organizacji charytatywnych w Berlinie.

Wpływ pierwszej wojny światowej na literaturę, sztuki plastyczne, szeroko rozumianą kulturę był ogromny. Dotyczyło to również gwałtownie rozwijającej się kinematografii. W ostatniej części, zatytułowanej *Representation: The Culture of the War*, Glenda Abramson zajęła się mało znaną, częściowo autobiograficzną powieścią Shmuela Josefa Agnona *W sklepie pana Lublina*, w której Agnon odwołuje się do swoich doświadczeń i obserwacji wojennych (w czasie wojny pisarz mieszkał m.in. w Lipsku i Berlinie). Philipp Stiasny analizuje tematy żydowskie w niemieckich i amerykańskich filmach fabularnych z lat dwudziestych i trzydziestych XX w., których akcja toczy się głównie w okupowanej przez Rosjan Galicji. W produkcjach tych występowali nie tylko żołnierze, ale również ludność cywilna, prześladowana przez Rosjan, gromiona, zmuszona do ucieczki. Galicja w tych filmach, jeden z najbiedniejszych regionów imperium Habsburgów, to jednak nie tylko trauma wypędzonych i powszechna bieda,

³ J. Crouthamel, *An Intimate History of the Front: Masculinity, Sexuality, and German Soldiers in the First World War*, New York 2014; tegoż, *The Great War and German memory: society, politics and psychological trauma, 1914–1945*, Exeter 2009; tegoż, *Trauma, Religion and Spirituality in Germany during the First World War*, London 2021.

⁴ Pruskie Ministerstwo Wojny przeprowadziło w październiku 1916 r. tzw. Liczenie Żydów (*Judenzählung*, *Judenstatistik*), czyli spis żydowskich żołnierzy służących w niemieckiej armii. Spis, choć nie przyznawano tego oficjalnie, opierał się na bezpodstawnych oskarżeniach, że Żydzi uchylają się od służby frontowej i próbował ustalić liczbę żydowskich żołnierzy w jednostkach bojowych w stosunku do tych, którzy służyli na zapleczu frontu. M. Geheran: *Judenzählung (Jewish Census) In 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, ed. U. Daniel, P. Gatrell, O. Janz, H. Jones, J. Keene, A. Kramer, B. Nasson, Berlin 2015 https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/judenzaehlung_jewish_census [dostęp: 16.08.2021].

ale także "niemal mistyczna, wielowymiarowa przestrzeń zmagañ erotycznych i religijnych czy pokoleniowych"⁵.

Psychologiczny wymiar doświadczenia wojennego był przedmiotem zainteresowania autorów rozdziałów zamieszczonych w ostatniej części książki, *Contested Memories: Working Through the Legacies of War*. Julia Barbara Köhne omawia dzieło *Psychographie des Kriegers* Paula Plauta, w czasie wojny podoficera armii niemieckiej, później znanego psychiatry, który po dojściu Hitlera do władzy wyjechał z kraju. Florian Brückner pisze o wizerunku Żydów w literaturze popularnej, zwłaszcza w powieściach autorów związanych z kręgami pravicowo-nacjonalistycznymi w międzywojennych Niemczech.

Dobór tematów, wykorzystanie nowych lub mało znanych źródeł, interdyscyplinarność, a także próby wyjścia poza utarte schematy myślenia i pisania o wojnie i jej doświadczeniu to zalety książki. Rzecz jest bez wątpienia ważnym przyczynkiem do historii Żydów w centralnej Europie w latach Wielkiej Wojny, głównie jednak w Niemczech. Autorzy książki mieszkańców Europy Środkowej definiują jako poddanych cesarza Wilhelma i Franciszka Józefa, niemniej doświadczenia zasymilowanych Żydów niemieckich zdecydowanie przeważają, co jest pewną słabością prezentowanego wyboru. Mimo podobieństw, wysokiego poziomu akulturacji i integracji ze społeczeństwem większościowym cechującym Żydów niemieckich i ich współwyznawców z Czech i Moraw, Budapesztu i Preszburga czy przedstawicieli świeckich elit żydowskich Krakowa, Lwowa czy Czerniowców, postrzeganie przez nich wojny mogło być całkiem inne. A wszak oni wszyscy byli Żydami, według kryterium przyjętego przez redaktorów książki, Żydami z Europy Środkowej (Centralnej), podobnie jak ci mieszkańcy Północnych Węgier czy Galicji, których określano jako typowych *Ostjuden*. Ten wątek pojawia się w kilku artykułach dotyczących Austro-Węgier, chociaż przydałby się rozdział na temat Żydów wschodnich, uchodźców i robotników żydowskich w Niemczech. Jaki wpływ miała ich obecność na rozwój antysemityzmu? Spotkanie żołnierzy niemieckich stacjonujących na Wschodzie, w Królestwie Polskim, na Litwie, obszarach Ober-Ost z miejscową ludnością żydowską było niezwykle ciekawym doświadczeniem, a w społeczeństwie niemieckim umocniło mało pochlebny stereotyp *Ostjuden*⁶. Skądinąd, to Żydzi, przynajmniej w rachubach niemieckich

⁵ *Beyond Inclusion and Exclusion*, s. 278.

⁶ O znaczeniu różnic „cywilizacyjnych” między mieszkańcami zachodniej i wschodniej czy środkowo-wschodniej Europy i trwałości negatywnych, związanych z nimi stereotypów w społeczeństwie niemieckim, z którego naziści wykluczyli Żydów, świadczą konflikty wewnątrz-żydowskie z okresu Holokaustu. Jak pisał Robert Kuwałek o sytuacji w gettach na terenie Lubelszczyzny, gdy nad deportowanymi nie wisiała jeszcze, bądź jej sobie nie uświadamiano, groźba wysyłki do obozów zagłady, „już wtedy pojawiły się symptomy tragicznej sytuacji, która nastąpiła wiosną i latem 1942 r., gdy do dystryktu lubelskiego trafiły o wiele większe grupy Żydów niemieckich i austriackich. Już w latach 1940–1941, w miejscowościach, gdzie przebywali wysiedleńcy z Rzeszy można było zauważyć konflikt kulturowy pomiędzy tradycyjnymi Żydami polskimi a w dużej mierze zasymilowanymi Żydami niemieckimi, którzy niejednokrotnie z pogardą traktowali tych pierwszych, uważając ich za klasyczny przykład tzw. *Ostjuden*. Z powodu znajomości języka niemieckiego, Żydzi z Rzeszy zaczęli zajmować

syjonistów, mieli stać się pionierami i nosicielami niemieckiej kultury i zachodniej cywilizacji w na nowo zorganizowanej przez Niemców Europie Wschodniej (*Träger deutscher Gesittung und Kultur im Osten*)⁷. Jej częścią było także Królestwo Polskie, które latem 1915 r. w całości znalazło się pod zarządem okupacyjnym Niemiec i Austro-Węgier⁸. Doświadczenia wyniesione ze służby w tej części Europy jeszcze długo po jej zakończeniu będą nie tylko definiować *Ostjuden*, ale staną się jednym z kamieni węgielnych antyżydowskiej polityki III Rzeszy⁹. Z kolei dla Żydów w mundurach państw centralnych, urzędników administracji cywilnej i wojskowej, przedstawiciele komitetów ratunkowych i organizacji charytatywnych, pobyt w Polsce czy na Litwie był doświadczeniem w pewnym sensie formacyjnym, które w nowym świetle postawiło przed nimi pytanie o żydowską tożsamość. Stąd polski czytelnik może czuć pewien niedosyt. Niemniej, *Beyond Inclusion and Exclusion* to ważna pozycja w historiografii na temat pierwszej wojny światowej i historii Żydów niemieckich.

Konrad Zieliński (Lublin/Warszawa)

---

w Piaskach, Bełżycach, w mniejszym stopniu w Opolu Lubelskim, uprzywilejowane stanowiska w instytucjach gettowych – zasiadali w Judenracie, ŻSS, byli członkami Żydowskiej Służby Porządkowej (policji gettovej), pracowali wreszcie w kuchniach ludowych. W oczach przeciętnego Żyda polskiego, wegetującego w getcie, mieli dostęp do wszystkich dóbr i wykorzystywali te stanowiska dla celów prywatnych. Poza tym musieli być bogatsi, skoro posiadali o wiele lepsze ubrania i bagaże”. I dalej: „Od początku pobytu Żydów niemieckich i austriackich w gettach tranzytowych zaistniał problem bardzo głębokiego konfliktu pomiędzy nimi a Żydami polskimi i w pewnym stopniu Żydami czesкими. Dla Żydów polskich, pochodzących z małych miasteczek na Lubelszczyźnie, ortodoksyjnie religijnych i konserwatywnych, Żydzi z Rzeszy w zasadzie nie byli już Żydami, ponieważ nie byli religijni. Poza tym poczucie wyższości, połączone niejednokrotnie z otwartą pogardą, jakie okazywali Żydom polskim oraz lojalność wobec zarządzeń niemieckich, powodowały, że Żydzi polscy traktowali ich wręcz jako Niemców”. Por. R. Kuwałek, *Krótkie życie na „Wschodzie”. Żydzi z terenu Rzeszy deportowani do dystryktu lubelskiego*, „Studia Żydowskie. Almanach” 2014, nr 4, s. 35, 40.

⁷ E. Zechlin, *Die deutsche politik und die Juden im Ersten Weltkrieg*, Göttingen 1969, s. 165.

⁸ Zob. np.: A. Stempin, *Próba „moralnego podboju” Polski przez cesarstwo niemieckie w latach I wojny światowej*, Warszawa 2014, s. 539-565; *Liberation or Occupation? Jews in the occupied territories of the Kingdom of Poland*, „Medaon. Magazin für jüdisches Leben in Forschung und Bildung” 2016 (10), nr 18, s. 2-11.

⁹ Por. S. Aschheim, *Brothers and Strangers. The East European Jew in German and German Jewish Consciousness 1800-1923*, Madison-London 1999 (passim).